

УДК 340.15(474.5):281.9

М. В. Крумаленко

ПРАВОВИЙ СТАТУС РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ СПІЛЬНОТИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Аналіз стану наукової розробки проблеми правового статусу руської православної спільноти у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) дозволяє дійти висновку, що на сьогодні питання, пов'язані з етнорелігійною політикою цієї держави, залишаються недостатньо висвітленими. Окремі аспекти вказаної проблеми розглядалися в працях П. Музиченка [1], К. Панаса [2], О. Русиної [3], А. Сапеляка [4], А. Хорошкевич [5], Н. Яковенко [6]. Однак, як правило, у більшості випадків дослідники звертають увагу на цей інститут виключно в контексті аналізу міжконфесійних відносин та суспільно-політичних рухів, обмежуючися констатацією факту наявності поряд із православною вірою у ВКЛ інших вірувань та релігійних учень.

Метою статті є аналіз порядку формування у ВКЛ руської православної спільноти, визначення основних етапів становлення та розвитку її правового статусу, встановлення рівня етноконфесійної толерантності на українських та білоруських землях ВКЛ. На думку автора, розкриття означених питань дасть змогу в подальшому створити більш цілісну картину історії етнорелігійних відносин на теренах ВКЛ.

Більшість дослідників вважають, що підвалини правового статусу православно-го населення були закладені грамотою Владислава II Ягелла від 20 лютого 1387 р., що надавала католикам суттєві переваги, сутність яких полягала в такому:

1) феодалі, які прийняли католицьку віру, отримували право володіти, тримати, користуватися, продавати, відчужувати, обмінювати, надавати, дарувати за своїм бажанням замки, волості, села, будинки й будь-яке інше майно. Це право зрівнювало литовських та польських феодалів. Особливістю феодальних відносин у ВКЛ було верховенство великого князя в земельних питаннях. Литовська шляхта була зобов'язана службою князеві, незалежно від виду феодального володіння, і вільно розпоряджатися землею не могла;

2) феодалі-католики отримали право вільно видавати заміж своїх дочок та інших родичок за католицьким обрядом. Вдова-шляхтянка залишалась володаркою маєтку померлого чоловіка, доки вдруге не вийде заміж. Це прирівнювало жінок у ВКЛ до правового статусу польських жінок;

3) католицька шляхта звільнялась від державних повинностей, за винятком замкової (будівництво або ремонт замків) [7].

Водночас за шляхтою залишався військовий обов'язок, а до переслідування ворога міг залучатися кожний шляхтич, який був здатний носити зброю.

За приписами цієї грамоти відхід від католицької віри карався скасуванням вказаних переваг та привілеїв.

У 1400 р. Владислав II Ягелло видав ще один одноосібний привілей (він згадується в заголовку акта Городельської унії), яким позбавив православних підданих шляхетства й всіх його атрибутів. Герби, служба та шляхетська гідність зберігались лише за католиками [8]. Остаточна дискримінація православних була закрі-

плена в акті Городельської унії від 2 грудня 1413 р., який підтвердив попередні привілеї Ягайла та, крім того, заборонив православним феодалам доступ до посад воеводи й каштеляна та до Пани-Ради. Стисло суть акта Городельської унії щодо статусу православних та католиків полягала в такому:

1) привілеї, пожалування та герби поширювались тільки на панів та шляхту католицького віросповідання;

2) пани та шляхта-католики мали право володіти, продавати, міняти, відчужувати, дарувати та на свою користь обертати пожалування, на які в них були князівські грамоти, але відчуження, дарування або обмін пожалуваннями могли відбуватись лише за згодою князя;

3) спадкування, придане та віно для заміжніх панянок та шляхтянок регулювались за законами та звичаями Королівства Польського;

4) панянки та шляхтянки мали право одружуватись тільки з католиками;

5) пани зобов'язані були будувати та ремонтувати фортеці й сплачувати податки за стародавніми звичаями;

6) пани та шляхта зобов'язані були бути вірними королю Владиславу II Ягелло та великому князеві Олександр-Вітовту під страхом втрати пожалувань та переваг;

7) до державних урядів (на державну службу) та до Пани-Ради допускались лише шляхтичі та пани-католики. У ВКЛ вводились нові, раніше невідомі, посади воевод та каштелянів, які могли обіймати виключно католиками [9].

Як бачимо, основні правові постанови, що надавали переваги католикам і, навпаки, були дискримінаційними щодо православних, переходили з акта до акта. З'ясуємо, наскільки повно ці дискримінаційні норми виконувалися в повсякденному житті та наскільки вони переслідували мету дискримінації православних.

З точки зору В. Беднова, вищезгадані акти поширювались тільки на литовські області ВКЛ. Його погляди поділяє й сучасний білоруський дослідник Г. Галенченко, який вказує, що привілеї 1387 р. та Городельська унія були покликані закріпити привілейований статус нового стану в середовищі власне литовського етносу, Литви та литовської католицької шляхти у взаємостосунках з іншими землями ВКЛ, православним руським (білорусько-українським) боярством та князівською аристократією, а також статус самого ВКЛ у його відносинах із Польщею [10, с. 1–2]. Додамо, що для Владислава II Ягелло та меншою мірою для Вітовта було важливо створити соціальний прошарок із-поміж литовської шляхти, з якого можна було б рекрутувати державців-одновірців правителя. В іншому випадку треба було покладатись на польську шляхту, що, безумовно, не було вигідним ні для Ягелла, ні для Вітовта.

Крім того, литовські правителі не могли не зважати на глибоке укорінення православ'я в руських областях держави. Тому вони не наважилися повною мірою поширити Городельський акт на руські землі, оскільки руське православне населення, кількісно переважаючи литовців, могло вчинити серйозний опір. Частково це підтвердили події громадянської війни 1430–1432 рр. у ВКЛ між прихильниками пропольськи налаштованого князя Жикгімонта та князя Свидригайла, який схилився скоріше на бік православних.

Політика швидкого окатоличення руського населення не дала результатів, тому литовська влада за згодою польського короля пішла шляхом поступового усунення

відмінностей у феодальній верхівці різної конфесійної належності. 15 жовтня 1432 р. Гродненський з'їзд видав привілей руським князям, боярам, шляхті на користування такими вигодами та перевагами, якими користувалася литовська шляхта католицького віросповідання, але цей акт, не підтверджений Владиславом II Ягелло, не набув чинності. За два тижні король своїм привілеєм поширив права та вольності польської шляхти на духовенство, князів, панів і шляхту Луцької землі, не розрізняючи православних та католиків. Луцьке католицьке міщанство – німці – отримали такі ж права, якими вони користувалися у Львові та Кракові. Селянство ж було звільнене від поборів старост, але зобов'язувалося надавати стацію королю в разі його перебування в місті [11]. Більше того, король зобов'язувався відмовитись від політики насильницького навернення православних до католицької віри, а також не руйнувати православних церков, не передавати майна православної церкви католицьким храмам та монастирям.

У подальшому статус руського православного населення визначався Троцьким привілеєм великого князя Жикгімонта Кейстутовича від 6 травня 1434 р., яким встановлювалось таке:

- 1) князь гарантував відмову від заочного покарання та призначення покарання лише за рішенням суду;
- 2) гарантувалось вільне розпорядження спадковими та вотчинними маєтками з повідомленням про це князя або його чиновників;
- 3) передбачалося спадкування вотчини чоловіка його дружиною з передачею вотчини дітям після досягнення ними повноліття, а за їх відсутності – братам покійного в разі повторного заміжжя;
- 4) підтверджувалися попередні пожалування, здійснені Олександром-Вітовтом та самим Жикгімонтом;
- 5) селянство звільнялось від дякла (натуральних податків), що традиційно вносилося князям;
- 6) натомість князі, бояри та їхні піддані зобов'язані будувати та ремонтувати замки, а також виконувати військовий обов'язок за власний рахунок;
- 7) руська шляхта мала право на отримання герба за згодою поляків, яким належав відповідний герб;
- 8) підтверджувалися грамоти, милості, привілеї, які Олександр-Вітовт надав церквам, князям та боярам [12, с. 190].

Цей привілей є певною мірою унікальним, оскільки він наданий не за релігійною, а за етнічною ознакою, хоча на той момент більшість руського населення належала до православної церкви. Привілей Жикгімонта Кейстутовича суттєво знижував рівень дискримінації православних, але про повне зрівняння православного руського населення та католицького говорити не можна. У привілеї немає згадки про доступ православних до державної служби, зокрема до тих нових урядів, які вводились Городельським актом. Отже, політичні права та, відповідно, можливість захисту інших прав на рівні представницьких та виконавчих органів держави в православної шляхти була набагато меншою, ніж у католицької. Разом із тим слід мати на увазі, що виконання законів у ВКЛ, як і в більшості феодальних країн, завжди залежало від політичної доцільності, уподобань правителя та

інших факторів, які не завжди відповідали поняттю «законність». У документах того періоду зустрічаються вказівки на те, що православні в дійсності допускалися до державних посад. Так, в одній із жалуваних грамот великий князь Олександр (1499 р.) пише: «...абы князи и панове нашего Римского закону, так духовные, как и светские, и теж воеводы, старосты и наместники, так Римского закону, как и Греческого...» [13]. Хрестоматійним є приклад кар'єри князя К. Острозького, який за великого князя Олександра не тільки став великим землевласником, але й отримав посаду «гетьмана найвищого», тобто посаду головного воєначальника Великого князівства Литовського [14]. Жалуючи князю Острозькому землю, великий князь Олександр особливо підкреслив як його чесноту «вірність віри».

У 1447 р. права «руської» шляхти були закріплені новим привілеєм, який В. Пічета називав Великою хартією вільностей [15]. Із пунктів Городельської унії чинність зберегли тільки ті статті, які не допускали православну шляхту до вищих державних посад. Проте в житті й ці обмеження не діяли. У Статутах ВКЛ вони вже не згадувалися й остаточно були скасовані постановою Віленського сейму 1563 р. та Гродненським привілеєм (1568 р.). Так, Статут ВКЛ 1529 р. встановлював: «Зобов'язуємося своїм ім'ям господарським зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоругвовними й всіма боярами, міщанами та їхніми людьми свободи й вільності, що дані їм як нашими предками, так і нами» (арт. 7, розд. III). Відповідна норма була зазначена й у Статуті ВКЛ 1566 р. (арт. 2, розд. III).

Віленський привілей 1563 р. підкреслював участь у сеймі не тільки католицької, але й православної шляхти. Єдине, що вимагалось для отримання привілеїв, що відповідали становищу католицької шляхти, – вірність князю та його «пращурам». Підґрунтям цього застереження була пам'ять про родовитих литовських магнатів, які втекли до Московського князівства (Бельські, Глинські тощо). Привілей зазначав право на зайняття державних посад особами не католицького віросповідання: «Також на чини й посади всілякі й у Раді нашій і у врядах земських і двірних мають бути не лише піддані Церкви Римської, але мають обиратися на рівноправній основі представники лицарського стану з народу шляхетського й віри християнської, як Литва, так і Русь, кожний відповідно до власних заслуг і гідності своєї нами, Господарем, на важливі місця й посади, з ласки нашої, призначені мають бути» [12, с. 144–146].

Водночас не слід впадати в ідеалізацію політики правителів ВКЛ щодо православної шляхти, вважаючи її руськоспрямованою. Останні наукові дослідження свідчать, що, скажімо, найважливіший компонент соціальної політики середньовіччя – наділення служилого стану землею – аж ніяк не носив такої спрямованості.

Вищезгадані привілеї переважно стосувалися прав верхівки суспільства – шляхти, але в деяких нормативно-правових актах йдеться й про права міщан – «местичів». Одним із завдань цього дослідження є виявлення відмінностей у правовому статусі міщан-християн за конфесійною ознакою. Аналіз нормативно-правових актів ВКЛ показує, що такі відмінності практично були відсутніми. Так, наприклад, у статутній грамоті великого князя Олександра київським міщанам (1494 р.) не зазначалося про відмінності в правовому статусі православних та католицьких міщан, хоча в Києві тоді проживали як ті, так і інші [12, с. 353]. Більше того, правителі

ВКЛ суворо забороняли примусове звернення до католицької віри. Зокрема, у статутній грамоті Вітебській області (16 липня 1503 р.) вказувалося: «Также которые будут, Литвин, або Лях, крещены были у Витебску в Рускую веру, а хто из того роду и тепере живет, того нам не рушити, права их хрестьяньского ни в чом не ломити» [10, с. 126.]. У 1509 р. ця грамота була підтверджена князем Жикгімонтом Старим.

Поширеною є думка про те, що магдебурзьке право в Литві та Польщі діяло тільки за колом осіб, обмежених католицькою релігією. Вважається, що православні усувались від управління містами-магдебургіями. Проте документи свідчать про те, що у ВКЛ це положення діяло не завжди. Проаналізовані міські привілеї та статутні грамоти, навпаки, свідчать про поширення магдебурзького права на всіх християн-міщан. Так, у привілеї Жикгімонта I місту Києву (1514 р.) зазначалось, що магдебурзьке право дається всім міщанам: «...римское веры и греческое, и арменское, как место наше виленское то право мает и вживает; а от прав польских и литовских, и руських и всех обычаев которые были тому праву на переказе, их вызволяем» [12, с. 150].

Досить часто міщани звертались до великого князя зі скаргами на податкові та інші зловживання намісників. Проаналізований актовий матеріал, який містить відповіді на такі скарги, дає підстави зробити висновок про відсутність етноконфесійної дискримінації православних із боку державної влади в цих питаннях. Так, своєю грамотою великий князь Олександр (11 квітня 1495 р.) забороняє вітебському наміснику Михайлу Жеславському вводити нові повинності та мита, не вказуючи при цьому, міщан яких конфесій (і навіть релігій) це стосується [12, с. 150, 226–227].

Частими є грамоти щодо податкових пільг міщанам у випадках збитків, нанесених війною, татарською навалою, незаконними діями урядовців, вїтїв або удільних князів. У проаналізованих документах (наприклад, заборонна грамота вітебському наміснику від 11 квітня 1495 р., пільгова грамота від 24 березня 1501 р. пінським міщанам) нічого не говориться про відмінності в правовому статусі православних та католиків, натомість вказується, що це прохання «всіх міщан», яке князь і задовольнив, приписавши стягувати мита та вимагати виконання неподаткових повинностей із пінських міщан «по-старому», як було за часів Вітовта, Жикгімонта та Казимира IV Ягеллона [12, с. 223–226].

У статутній грамоті великого князя Олександра мешканцям Белзької області (22 лютого 1501 р.) вказується термінологічна відмінність між землянами (очевидно, католиками) та русинами. Судові права та обов'язки землян та русинів були подібними: у випадку позову русина проти землянина справу розглядали суддя та підсудок, у випадку позову землянина проти русина – староста, суддя та підсудок (арт. 6). Землянин мав право оскаржити рішення перед князем (арт. 9). Грамота згадує про типові справи щодо бортництва. Нерідко земляни чинили насильство («нагабали») над русинами щодо бортних дерев (арт. 14), а також привласнювали безхазяйну худобу (арт. 15). У цих випадках грамота встановлювала порядок експлуатації бортних дерев та повернення такої худоби [22]. Дискримінаційний потенціал у цих приписах відсутній, але поява таких казуїстичних приписів, досить детальних, говорить про реальну практику зловживань своїм становищем із боку мілкопомісної шляхти – землян.

Отже, проведене дослідження правового статусу руської етнічної православної групи у ВКЛ дозволило дійти таких висновків.

1. На початку входження слов'янських земель до складу ВКЛ етноконфесійну політико-правову ситуацію можна визначити як юридично нейтральну. Православні та католики не мали ні привілеїв, ні, навпаки, дискримінаційних обмежень із боку влади ВКЛ.

2. Із прийняттям у ВКЛ християнства за римсько-католицьким зразком домінуючі верстви православного населення (боари, шляхта, духовенство) зазнали дискримінації (заборона займати державні посади вищих рангів, набувати герби тощо). Це було пов'язано з прагненням литовської влади сформувати власну політичну еліту, яка б не відрізнялась за віросповіданням від польської шляхти.

3. У першій половині XVI ст. прискорився процес консолідації шляхти та магнатів ВКЛ незалежно від етнічного походження та конфесійної належності. Статути ВКЛ 1528 р. та 1566 р., рішення сеймів, зміни в етнорелігійному складі Пани-Ради – все це закріплювало тенденцію перетворення привілейованого стану в єдиний (хоча й різноманітний за етнічною та релігійно-конфесійною ознакою) політичний народ ВКЛ, який офіційно зазвичай іменували «литвини».

4. Правовий статус непривілейованих верств християнського населення слов'янських володінь ВКЛ практично не мав етноконфесійних відмінностей. Існуючі відмінності носили становий характер, типовий для європейських країн (шляхта, міщани, селяни). Етноконфесійна толерантність правителів ВКЛ щодо міщан та селян визначалась тим, що ці стани не мали жодної політичної ваги в князівстві: ні міщани, ні тим паче селяни не були представлені у владних структурах, отже, не могли впливати на політику держави.

Література

- Музиченко П. Вплив церкви і церковного права на розвиток правової культури на українських землях у XIV – XVI ст. / П. Музиченко // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – О., 2002. – Т. 1. – С. 80–90.
- Хорошкевич А. О международных аспектах религиозной политики Великого княжества Литовского времени Первого Статута 1529 года / А. Хорошевич // Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 43–51.
- Панас К. Історія української церкви / К. Панас. – Львів : НВП «Трансінтех», 1992. – 160 с. ; Сапеляк А. Україна крізь віки: релігійно-церковний аспект / А. Сапеляк. – Львів : Червона калина, 2006. – 262 с.
- Русина О. Міжконфесійні відносини й суспільно-політичні рухи XV – початку XVI ст. на теренах України / О. Русина // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 4–16.
- Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 186 с.
- Уния в документах : сборник / сост. В.Теплова, З. Зуева. – Минск : Лучи Софии, 1997. – 520 с.
- Беднов В. Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum) / В. Беднов. – Минск : Лучи Софии, 2002. – 432 с.
- Уния в документах : сборник / сост. В.Теплова, З. Зуева. – Минск : Лучи Софии, 1997. – 520 с.
- Галенченко Г. «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском в XVI – XVIII вв. / Г. Галенченко // Белоруссия и Россия: общества и государства / ред.-состав. Д. Фурман. – М. : Права человека, 1998. – С. 201–222.

10. Архив Юго-Западной России. – Ч. V. – Т. I. – Док. № 1. – С. 1–2.
11. Беднов В. Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum) / В. Беднов. – Минск : Лучи Софии, 2002. – 432 с.
12. Акты, относящиеся к истории Западной России : в 5-ти т. – СПб., 1846–1853. – Т. I (1340–1506 гг.). – 1946. – 424 с.
13. Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461–1530 гг.) / А. Ярушевич. – Смоленск : Типолит. инж.-мех. С. Гуревич, 1897. – 268 с.
14. Пичета В. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. (Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития) / В. Пичета. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 818 с.
15. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – О. : Юридична література, 2003–2004. – Т. II : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – 2003. – 672 с.

Анотація

Крумаленко М. В. Правовий статус руської православної спільноти у Великому князівстві Литовському. – Стаття.

У статті розглядаються питання правового становища руської православної спільноти у Великому князівстві Литовському. Аналізуються причини утисків православної спільноти з боку католицької церкви, її роль у розвитку державно-правових інституцій Великого князівства Литовського. Робиться висновок, що православна спільнота у Великому князівстві Литовському формувалася виключно за етнічним, а не за релігійним критерієм.

Ключові слова: правовий статус, Велике князівство Литовське, православна спільнота, католики, православні, православна релігійна група.

Аннотация

Крумаленко М. В. Правовой статус русской православной общины в Великом княжестве Литовском. – Статья.

В статье рассматриваются вопросы правового положения русской православной общины в Великом княжестве Литовском. Анализируются причины притеснений православной общины со стороны католической церкви, ее роль в развитии государственно-правовых институтов Великого княжества Литовского. Делается вывод, что православное сообщество в Великом княжестве Литовском формировалось исключительно по этническому, а не по религиозному критерию.

Ключевые слова: правовой статус, Великое княжество Литовское, православное сообщество, католики, православные, православная религиозная группа.

Summary

Krumalenko M. V. Legal status of the Russian Orthodox community in the Grand Duchy of Lithuania. – Article.

In the article the question of distribution of orthodox faith is examined on Ukrainian territories of the Grand Duchy of Lithuania. Reasons of oppressions of orthodox community are analyzed. Legal status of catholic religious group is characterized, its role in development of state and legal institutions of the Grand Duchy of Lithuanian. Drawn a conclusion, that an orthodox community in the Grand Duchy of Lithuanian was formed exceptionally after an ethnic criterion, but not religious criterion.

Key words: legal status, Large Duchy of Lithuanian, orthodox community, catholic religious group, catholics, orthodoxs.